

*Бровко Н. І.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету*

*Росавицький О. О.,
старший викладач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню громадянської освіти як складової правової культури, її правового регулювання, що є необхідною передумовою побудови правової та соціальної української держави. Встановлено, що громадянська освіта є необхідною складовою правової культури.

Зазначено, що формування громадянської освіти можливе через утвердження демократичних механізмів правового регулювання суспільних відносин. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти.

Встановлено, що розвиток правової культури та процес формування правосвідомості особистості тісно пов'язаний з особливостями національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, активною участю громадян у правотворенні. Лише правосвідома особистість може бути рушійною силою суспільних перетворень.

Доведено, що формуванню громадянської свідомості сприяє громадянська освіта. Вона не зосереджується тільки на правовому навчанні та наданні знань про основи Конституції або політичні інститути держави, а має містити знання про права і свободи, демократичні способи їх реалізації та відстоювання, навички щодо їх захисту. Для України надзвичайно актуальним є створення системи громадянської освіти, розрахованої на усі категорії громадян, яка ґрунтувалася б на концептуальних засадах, що відповідають завданням створення української нації, громадянського суспільства, правової і демократичної держави. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти та породжує розпорошеність заходів з громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін та не досягнення поставленої мети. Стан громадянської освіти в Україні на сьогодні визначається відсутністю нормативної бази для громадянського виховання.

Ключові слова: громадянська освіта, правова культура, правова держава, система громадянської освіти, правова регламентація громадянської освіти.

Постановка проблеми. Від рівня правової культури залежить усвідомлення суспільством сутності правових явищ і процесів, розуміння закономірностей та тенденцій їх розвитку.

Тому про розбудову України як правової і соціальної держави варто говорити в контексті рівня правової культури її громадян. Для України актуальним є створення системи громадянської освіти, яка ґрунтувалася б на концептуальних засадах, що відповідають завданням створення української нації, громадянського суспільства, правової і демократичної держави. Громадянська освіта як необхідна складова правової культури має полегшувати розуміння громадянами сутності політичних процесів і принципів функціонування держави, необхідності здійснення постійного контролю над владою і сприяти підвищенню рівня громадянської активності в суспільстві. Формування громадянської освіти можливе через утвердження демократичних механізмів правового регулювання суспільних відносин. Відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти призводить до відсутності цілісної системи громадянської освіти та породжує розпорошеність заходів з громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін та не досягнення поставленої мети. Стан громадянської освіти в Україні на сьогодні, передусім, визначається відсутністю нормативної бази для громадянського виховання.

Аналітичний огляд наукових праць та публікації показує, що порушені нами питання були предметом дослідження вітчизняних вчених, серед яких слід відзначити праці О. Данильяна, Ю. Калиновського, С. Максимова, Н. Оніщенко, В. Співака, Ю. Тодики, Ю. Шемшученка, а також та зарубіжних науковців Ж. Гібсона, Г. Калдерія, М. Кейзерова, М. Тревеса, А. Хардинга. Проте дана проблематика характеризується динамізмом, а тому її аналіз є необхідним на сучасному етапі українського державотворення.

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу громадянської освіти як складової правової культури, її правового регулювання, що є необхідною передумовою побудови правової та соціальної української держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова свідомість надає особистості можливість генерувати власні знання, розробляти плани, прогнозувати свою діяльність у соціумі, усвідомлено протистояти проявам насильства, порушенням прав людини, проявам агресії, тероризму, злочинності тощо. Правосвідома особистість буде активно впливати на оновлення законодавчої бази, змістом якої є вироблення правових норм,

що ґрунтуються на принципах гуманізму, справедливості, всебічного захисту прав та свобод людини і громадянина [1, с. 13].

Громадянська освіта є необхідною складовою правової культури. Вона має полегшувати розуміння громадянами сутності політичних процесів і принципів функціонування держави, необхідності здійснення постійного контролю над владою, сприяти підвищенню рівня громадянської активності в суспільстві та сприяти формуванню громадянської свідомості. Така свідомість не зосереджується тільки на правовому навчанні та наданні знань про основи Конституції або політичні інститути держави, а включає формування знань про права і свободи громадян, демократичні способи їх реалізації та відстоювання, навички щодо користування та захисту цих прав. Громадянська освіта населення слугує способом зберегти демократичні цінності та інститути та є необхідним важелем формування активного громадянина, для якого демократія – це не просто правові норми та закони, а цінності, тобто життєві орієнтації людей, для яких демократичні права і свободи стають мотивацією їх поведінки.

Варто погодитись з думкою Жадана І. «Громадянська освіта, будучи суттєвим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а так само і в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей або влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширення критичного ставлення людей до уряду та настанов і рішень, які він продукує, а також у мотивації індивідів до участі в розв'язанні проблем громадського життя» [2, с. 41]. Тому основним елементом громадянської освіти має стати формування у громадян відповідального ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права, а також розвиток національної ідентичності [3].

З метою розвитку громадянської та правової освіти Кабінетом Міністрів України своїм було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, що базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях освіти та в усіх складниках. Передбачалось, що вона дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізовувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитись до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії.

Підвищення рівня громадянської освіти населення було одним із пріоритетів Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки. Громадянська освіта в цій Концепції розумілась як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей. Відповідно до неї, головним пріоритетом визначено формування активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією та готовністю до виконання громадянських обов'язків [3]. Проте у Проекті Концепції Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на

2021–2026 роки одним із стратегічних напрямків визначено створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства, очікуваним результатом якого є забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності. Ще одним напрямком цього проекту є створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці, а його стратегічними завданнями визначено сприяння органами державної влади підвищенню рівня обізнаності громадян, представників бізнесу, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування про роль інститутів громадянського суспільства, створення умов для проведення наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства та міжсекторальної співпраці, проведення навчальних заходів щодо кращих практик міжсекторальної співпраці, взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності, розроблення освітніх програм з управління інститутами громадянського суспільства для здобувачів вищої освіти, тощо [4]. Це свідчить про увагу законодавця та його розуміння важливості розвитку громадянської освіти як складової правової культури особистості.

З прийняттям Закону України «Про освіту» та з урахуванням Указу Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» виникла необхідність визначення конкретних кроків на шляху формування громадянської освіти в Україні. Так у п. 5 ст. 5 Закону України «Про освіту» зазначається, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [5]. Проте, хоча в законодавстві є визначення неформальної освіти, питання громадянської освіти вимагають належного міжсекторального підходу для впорядкування процесів, що відбуваються у формальній і неформальній сферах освіти. Зазначимо, що у схваленій урядом у 2016 р. «Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року про громадянську освіту не згадується взагалі і на відміну від національно-патріотичного виховання, громадянська освіта досі не відображена у складі видатків Державного бюджету України. На сьогодні питання громадянської освіти в системі формальної освіти – це відповідальність Міністерства освіти і науки України, у той час як громадянська освіта в неформальному секторі забезпечується відповідно до програм інших міністерств і відомств. Тобто, розбіжності між національно-патріотичним вихованням та громадянською освітою досі помітні. У випадку державних навчальних закладів одні й ті самі установи можуть бути провайдером обох підходів. Через це виникає подвійне сприйняття багатьох цінностей та брак інтегрального підходу до того, що саме має викладатись в обох випадках [6, с. 104].

Продовжуючи свою думку про громадянську освіту як необхідну складову правової культури зазначимо, що в контексті громадянської освіти слід ставити питання розвитку правової культури, починаючи від шкільної і закінчуючи

вищою освітою. При цьому варто враховувати, що не можна формувати громадянську освіту усього суспільства [7, с. 29]. Вважаємо, що напрямки такої освіти повинні враховувати особливості окремих цільових груп. Зокрема мова йде про громадян, які проживають у прикордонних, прифронтових, комунізованих регіонах. У їх свідомості переважають ностальгія за СРСР, проросійські настрої, низький рівень громадянської ідентифікації; високий рівень агресивності, насадженої ззовні; сепаратистські настрої. Також мова може йти про переселенців з таких районів, тому є потреба і у виробленні особливих підходів стосовно таких груп населення.

Наразі основи громадянської освіти викладаються у загальноосвітніх закладах під різними назвами: «Правознавство» та «Людина і світ». При цьому законодавець не враховує, що мета громадянської освіти та виховання – сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд і спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Вони мають органічно поєднуватись з потребою й умінням діяти компетентно й технологічно [3].

Однак, на нашу думку, одного впровадження таких теоретичних дисциплін недостатньо для зміни ситуації в сфері громадянського виховання. Натомість, доцільним є створення практичних навчальних ситуацій, певного досвіду, в ході якого здобувачі освіти могли засвоювати принципи громадянської освіти. Наприклад мова може йти про практику шкільного самоврядування. Впровадження громадянської освіти має передбачати також підготовку і підвищення кваліфікації вчителів, моніторингу стану викладання дисциплін з громадянської освіти, для чого має бути створена відповідна державна інституція, відповідальна за освітні процеси у сфері громадянської освіти.

З прагненням України до вступу в Європейський Союз пов'язано багато моментів, і формування правової культури і правосвідомого громадянина одне з них. Вважаємо за необхідне звернути увагу на досвід деяких зарубіжних країн у питанні громадянської освіти населення з метою його врахування у сучасному законодавстві. Так, у більшості документів, що прийняті та затверджені Радою Європи акцентується увага на формуванні демократично свідомого громадянина, і у цьому суть їх громадянської освіти. Така освіта у більшості європейських країн вважається необхідною умовою для формування демократично сформованих особистостей. Виховання у них має назву «Education for democratic citizenship» та розуміється в європейському освітньому просторі як навчання, проведення тренінгів, розповсюдження інформації, а також, як практична діяльність з метою надати учням й іншим громадянам знання про права і свободи людини, політичні інститути відповідного суспільства, вміння відстоювати права і свободи і, що є важливим, демократичні цінності. Наразі Європою прийнято низку нормативів що формують таку особистість: Рекомендація з освіти з прав людини 1997 року; Рекомендації «Європа 2000 – молодіжна участь: роль молодих людей як громадян» 1999 року; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи з виховання демократичної громадянськості 2002 року; Декларація європейських міністрів освіти про інтелектуальну освіту в новому європейському контексті 2003 року; Рекомендації з просування культури демократії і прав людини через освіту

вчителів 2008 року тощо. У всіх вищевказаних документах громадянська освіта набуває нового значення і нової форми та полягає у головному – вихованні демократичної громадянськості – citizenship education.

У більшості європейських країн теми з демократичної громадянськості та прав людини включені в шкільні освітні програми ще з 90-х років. Зокрема, аналізуючи освітню систему Республіки Польща, зазначимо, що громадянська освіта є важливою складовою обов'язкової частини шкільного навчання. У Польщі ще у 1995 було створено Центр громадянської освіти, який розробляв програму навчального курсу для початкової школи, куди увійшли питання щодо демократичних цінностей і інститутів, а саме: проблем конституціоналізму Республіки Польща, прав і свобод людини і громадянина, механізми їх захисту і практичного використання, проблематика побудови громадянського суспільства і демократичної участі громадян у цьому процесі. Було здійснено підготовку значної кількості викладачів з громадянської освіти, навчання яких здійснювали неурядові організації. Навіть сьогодні, продовжуючи таку освітню політику, у Польщі проводяться тренінги для поліпшення викладання громадянської освіти у школах [8].

Розвитку громадянської освіти приділяється значна увага також і в Литві. Сьогодні громадянське виховання і освіта тут є ключовою освітньою платформою. У 2006 році в Литві було довгострокову програму громадянського та національного виховання, у якій акцент щодо розвитку громадянської освіти був покладений на позакласні заходи, до яких активно залучались різні громадські організації. Зазначимо, що у цій програмі громадянська освіта литовців розумілась не тільки як надання громадянам певних знань з прав людини, але як цілеспрямований процес формування «громадянського мислення», активної діяльності суспільства та формування традицій демократичної громадянськості. Зауважимо, що держава всіляко підтримувала цю програму, зокрема шляхом виділення значного державного фінансування, що свідчить про її зацікавленість у розвитку громадянської освіти литовців та розумінні її впливу на правову культуру суспільства і кожного громадянина.

Таким чином, акцент у громадянській освіті в ряді європейських держав робиться на формування демократичної громадянськості – «Education for democratic citizenship». Враховуючи такий досвід варто запроваджувати такі заходи й в Україні, тому громадянська освіта має бути направлена на практичне засвоєння і закріплення отриманих теоретичних знань шляхом обізнаності з діяльністю органів державної влади, громадських організацій, участі у громадянських акціях і громадських організаціях, здійсненні учнівського самоврядування. Важливою є активна роль у цьому процесі громадських та волонтерських організацій.

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що мета громадянської освіти та виховання конкретизується через систему завдань, які потребують правового регулювання, зокрема через формування політичної та правової культури засобами громадянської освіти, яка забезпечує знання про політичні системи та владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи; виховання поваги до Конституції України, законодавства, державної мови; розвитку критичного мислення та вміння критично аналізувати проблеми, переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків; визнання й забезпечення прав людини як гуманістичної

цінності, на чому будується відкрите, демократичне, громадянське суспільство; усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю. Саме громадянська освіта покликана формувати національну свідомість, почуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині. Її завданням є утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей як свобода, рівність, справедливість, формування соціально активних і професійно компетентних особистостей, виховання у них готовності до участі у процесах державотворення, здатність до самостійного життєвого вибору, формування відповідальності за свої дії.

Правове врегулювання громадянської освіти, яка є складовою правової культури є нагальним питанням сьогодення. Особистість має уміти визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватись з демократичними інститутами, органами влади, захищати закони та права людини, бути обізнаною у способах захисту. Нагальним, на нашу думку, є внесення ряду змін, зокрема до ст. 1 Конституції України у якій передбачити, що «Основою для формування суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави є правосвідоме громадянське суспільство. Формування такого суспільства покликана забезпечити громадянська освіта». А у Законі України «Про освіту передбачити: «Держава створює умови для підвищення рівня правової свідомості та правової культури людини і громадянина».

Література:

1. Бровко Н.І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Київ : НАВС, 2019. 477 с.
2. Жадан І., Кисельов С. та ін. Політична культура та проблема громадянської освіти в Україні : методичний посібник / І. Жадан. С. Кисельов. Київ : Тандем, 2004. 80 с.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 року № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>
4. Проект Указу Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки». URL: https://docs.google.com/document/d/1N9y3XeZ_W5eFE3aKNTm5KHtS2FEmqd8h/edit
5. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст. 380.
6. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андриченко Т. В.,

Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.

7. Бровко Н. І. Мировозренческий характер и идеология формирования правосознания личности в процессе воспитания и обучения. *Legea și viața. Chisinau*. 2019. № 4/2. С. 27–31.
8. Aims and Values in Primary Education: England and Other Countries. Primary Review Research Survey 1/2. The University of Cambridge. 2008.

Brovko N., Rosavitsky O. Theoretical and legal analysis of the normative regulation of civic education as part of the legal culture of the individual in the context of the development of the Ukrainian state

Summary. The article is devoted to the study of civic education as a component of legal culture, its legal regulation, which is a necessary condition for building a legal and social Ukrainian state. It has been established that civic education is a necessary component of legal culture.

It is noted that the formation of civic education is possible through the approval of democratic mechanisms for the legal regulation of social relations. The lack of a unified approach to determining the content of civic education leads to the absence of an integral system of civic education. It has been established that the development of legal culture and the formation of a person's legal consciousness are closely related to the peculiarities of the national legal culture, the formation of civil society institutions, the democratization of political life, and the active participation of citizens in lawmaking. Only a legally conscious person can be the driving force behind public transformations.

It is proved that the formation of civic consciousness contributes to civic education. It does not focus only on legal education and the provision of knowledge about the foundations of the Constitution or the political institutions of the state, but should contain knowledge about rights and freedoms, democratic ways of their implementation and upholding, and skills to protect them. For Ukraine, it is extremely important to create a system of civic education designed for all categories of citizens, which would be based on conceptual principles that would meet the objectives of creating a Ukrainian nation, civil society, a legal and democratic state.

The lack of a unified approach to determining the content of civic education leads to the absence of an integral system of civic education and gives rise to a dispersion of measures for civic education, uncoordinated actions of stakeholders and the achievement of goals. The state of civic education in Ukraine today is determined by the lack of a regulatory framework for civic education.

Key words: civic education, legal culture, rule of law, system of civic education, legal regulation of civic education.